

POLAND

POLAND

**IRIM-SIRIM BILAN BOG'LIQ LINGVOKULTUROLOGIK TERMINLAR
LUG'ATINING NAZARIY ASOSLARI****Yo'Ichiboyeva Lolaxon**

Farg'ona davlat universiteti,

Sirtqi ta'lim Ijtimoiy-gumanitar fanlari kafedrası o'qituvchisi

Tel:+998 911234200

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7797293>

Lingvokul turologiya antropologik tendensiyaga mos ravishda paydo bo'ldi. XX-XXI asrlar boshlarida gumanitar fanlarni o'rganishga katta e'tibor qaratildi. Lingvokul turologiyani rivojlantirish, uni nazariy jihatdan mustahkamlash, kengaytirish va uslubiy, zamonaviy tilshunoslikda tarmoqlanish tadqiqot yangi mavzusidagi ilmiy harakat mavjud. Tarjimada madaniy sohadagi eng muhim muammo madaniy semantikani ko'rsatadigan lingvistik belgining mujassamlashuvidir.

Irim-sirimlar etnografik jarayonlar bilan parallel ravishda til leksikasining shakllanishida asosiy elementlardan biri hisoblanib, unda xalqning muayyan qarashlari jamlangan. Irim-sirimlar kundalik hayotdan olingan turli xil qarashlarning avloddan avlodga yetkazish vositasi bo'lgan. Irim-sirimlar xalq hayotidagi kundalik ish-harakati yoki odat tusiga aylanib qolgan. Irim-sirimlar xalq hayotiga turli xil asoslarda kirib kelgan, xususan, voqea-hodisalarni kuzatish asosida hosil qilingan turli xil xulosalar asosida; dastlabki diniy qarashlarga bog'liq bo'lgan axloqiy nizomlari yoki xayoliy qarashlarning saqlanib qolishi asosida; qadimgi rivoyatlardagi voqea-hodisalarning mazmuni singigan qarashlar asosida; insonlarning tabiat hodisalarini o'rganishga bo'lgan qiziqish asosida; shuning uchun irim-sirimlar mavzu doirasi keng. Chunki u ijtimoiy hayot qobig'ida alohida ahamiyat kasb etadigan etnografik jarayondir. Dunyodagi har bir millat tilida ma'lum voqealar izohi, sirli tushunchalarga to'qima yechim, yoki asotiriy qarashlarning turg'unlashishi asosida shakllangan irim-sirimlarning mavzu doirasi juda ham keng. Garchand irim-sirimlar ma'lum ilmiy asoslarga ega bo'lmasa-da, turli xil ilmiy aspektlarda o'rganiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

O'tgan asrda tilshunoslikda antroposentrik paradigma nazariyasining tug'ilishi orqali fanda yangi farazlar yaratildi. Tilni alohida hodisa emas, balki kompleks birlik sifatida qarash va unda inson markaziy vazifa o'tashi tadqiqotlar asosini tashkil etdi. Bu orqali esa lingvomadaniyat, etnolingvistika va kognitiv lingvistika kabi tilshunoslik tarmoqlarida irim-sirimlar bilan bog'liq etnografik til birliklari o'rganila boshlandi. Bunday

ilmiy izlanishlarning amaliy samarasi o'laroq Amerika tilshunoslari Iyona Opiy va Moira Tatem tomonidan 1996-yil Oksford universiteti nashriyotida "Irim-sirimlar"⁴ lug'ati bosmadan chiqdi va ushbu lug'atning qayta tahrirlangan elektron shakli 2003-yilda fan olamiga taqdim etildi. Ushbu lug'at hozirgi bizning davrga qadar saqlanib qolgan xalq e'tiqodlarining keng doirasini o'z ichiga olgan. Lug'atning tilshunoslikdagi muhim o'rni shundaki, kitobda har bir irim-sirimlarning asrlar davomida shakllanishi iqtiboslar bilan yoritilgan. Irim-sirimlar o'zida har bir xalqning madaniy kodini saqlaydi. Shuning uchun irim-sirim bilan bog'liq til birliklarini o'rganish shu xalqning madaniy olami haqida tasavvur uyg'otishga xizmat qiladi. Shu tufayli tilshunoslari tomonidan irim-sirimlar orqali til va madaniyatni o'rganish masalalari bo'yicha bir necha o'quv qo'llanmalar, darsliklar, lug'atlar yaratildi. Amerikada 1998-yilda Garri Kollis tomonidan "101 Amerika irim-sirimlari"⁵ nomli kitob chop etildi. Ushbu kitobda Amerikada keng tarqalgan irim-sirimlar orqali ingliz tili va xalq madaniyatini o'rganish asosiy maqsad qilib olingan. Kitobda 101 irim-sirimlarning mazmuni, kelib chiqishi va ularning madaniy omillari tahlil etilgan.

Rus tilshunoslaridan biri L.Boyko o'zining "Madaniyatlararo belgilar va irim-sirimlar: rus, ingliz va fransuz tillarining lingvomadaniy an'analari"⁶ (2020) nomli maqolasida uch tildagi irim-sirimlar bilan til birliklarining lingvomadaniy xususiyatlarini kognitiv belgilari orqali madaniy jozibasi chog'ishtirma usulda tahlil qilgan. Ilmiy maqolaning amaliy ahamiyati shundan iboratki, unda ilmiy asosga ega bo'lmagan, ammo barcha madaniyatlarda o'ziga xos tarzda namoyon bo'luvchi irim-sirimlar bilan til birliklarining uch til, ya'ni rus, ingliz va fransuz tillaridan olingan misollar orqali germinetika va konseptual tahlil qilinganligidadir. L.Boykoning fikricha irim-sirimlarning tadqiq etishda tilning lingvistik jozibasi asosiy omil vazifasini o'taydi va irim-sirimlarni lingvistik jihatdan tahlil etish orqali madaniyatning o'ziga xos xususiyatlarini yaratishda tilning funksional vazifalarini ochib berish imkoniyatini yaratadi. Tadqiqot orqali uch tildagi harakat orqali ifoda etiladigan va belgi ifoda etuvchi rus, ingliz va fransuz tillaridan olingan irim-sirimlar bilan bog'liq leksik etnografizmlarning o'ziga xos ko'rinishlari tadqiq etilgan. Tahlil natijasidan shu aniq bo'lganki, irim-sirimlar bilan bog'liq etnik tushunchalar turli tillarda kelib chiqish va mavzu yo'sinlari o'zaro o'xshash bo'ladi, ammo ularning kognitiv xususiyatlari bir-biridan farq qiladi. Bu xalqlarning e'tibor fokusi bilan aloqador bo'lib, madaniy qadriyatlar yo'sinini belgilab beradi. Shuning uchun irim-sirim bilan bog'liq til birliklarini lingvistik

tahlil etish aynan shunday birliklar tilning shakllanishida qanday aloqa mavjud ekanligini izohlashga yordam beradi. Chunki madaniy kodga ega irim-sirimlar tillarning o'ziga xos farqli jihatlarini o'zida namoyon etadi. Irim-sirimnlarni inson tafakkuri mahsuli sifatida chuqurroq tahlil qilish madaniyatlararo muloqot vositasining aspektlaridan biridir deyish mumkin. L.Boyko maqolasida yana shuni ta'kidlaydiki, irim-sirimlarning madaniy va lingvistik xususiyatlariga doir chuqur mulohazalar yetishmasligi biron bir tilda mukammal egallashning to'siqlaridan biridir. Darhaqiqat, irim-sirimlar ma'lum bir xalqdagi axloqiy me'yorlarni shakllanishida ham alohida ahamiyat kasb etadi. Xalq tafakkurining bir qismi bo'lgan irimlar bilan bog'liq til birliklarining lingvomadaniy jozibasini o'rganish esa boshqa bir tilni tez va sifatli o'zlashtirish imkoni beradi. Shu sababli bunday birliklarni qiyosiy tarzda o'rganish dolzarb masaladir. Bu borada rus tilshunoslari tomonidan bir qancha ilmiy tadqiqotlar amalga oshirganlar.

Irim-sirimlarning madaniy va ijtimoiy kod va signal ifoda etishiga e'tibor qaratilgan holda qiyosiy tahlillar amalga oshirilgan. Bu borada qilingan ilmiy ishlar orasida ayniqsa qiyosiy tadqiqot asosida olib borilgan Svetlana Konstanovna Strasuova va Viktor Nikitovich Strasuov⁸lar tomonidan olib borilayotgan tadqiqotlar ahamiyatga molikdir. Ushbu ilmiy maqolada irim-sirimlar bilan bog'liq til birliklarining semiotik tasnifini hosil qilish masalalari qiyosiy tahlil asosida yoritilgan. Mualliflar fikricha, bugungi kunga qadar irim-sirimlar bilan bog'liq etnik tushunchalarning nutq diskursida qanday namoyon bo'lishi haqida bir qancha tadqiqotlar olib borilgan bo'lib, ularda etnografik qatlamlarga tegishli birliklarning tasnifi faqat yuzaki ma'nolar asosida amalga oshirilgan. Lekin irim-sirimlar bir necha semiotik belgilardan tashkil topadi. Ularning mazmuniy bo'yoqdorligi turli madaniyatlar va jamiyatga bog'liq kodlar bilan sug'orilgan. Har xil turlarga mansub xurofiy tushuncha ifoda etuvchi irim-sirimlar turli madaniyatlarda turlicha madaniy kod va madaniy funktsiya ifoda etib, bir semiotik modelga ega bo'ladi. Irim-sirim bilan bog'liq leksik etnografizmlarni semiotik tahlil qilish orqali semiotik tizimni yaratishga xizmat qiladi⁹. Shuning uchun bunday birliklarni qiyosiy tahlil qilishda, nafaqat belgi va uning mazmuniy munosabati, balki undagi madaniy kod va madaniy makon omillarini mazmuniy birlik sifatida tahlil etish tilning lingvokulturologik jozibasini tahlil etish imkonini yaratadi. Bu borada Tatyana Petrova va Tao Yang¹⁰ning o'zaro hammuallifligida yozilgan rus va xitoy tillaridagi irim-sirim bilan bog'liq til birliklarini chog'ishtirma usulda tahlil etilgan ilmiy maqola e'tiborga molikdir. Ushbu

tadqiqot ishida rus va xitoy madaniyatida irim-sirimlar va omad ma'nosini ifoda etuvchi signal so'zlarning semantikasi, tuzilishi, funksiyasi nuqtayi nazardan tahlil etilgan. Tadqiqot davomida 50 nafar rus va 27 nafar xitoy tilida so'zlashuvchi yoshlari o'rtasida so'rovnoma amalga oshirilgan. So'rovnomaning asosiy savollari ikkita bo'lib "Siz irim-sirimlarga ishonasizmi?", "O'z tilingizda keng tarqalgan irim-sirimlar bilan bog'liq til birliklarini yozing" tarzida ifoda etilgan. So'rovnoma orqali rus tilida so'zlashuvchi respondentlar tomonidan yozilgan javoblar orqali 368 ta, xitoy tilida so'zlashuvchi respondentlar tomonidan esa 185 ta irim-sirim bilan bog'liq til birliklari qayd etilgan. Mualliflar yig'ilgan irim-sirimlar bilan bog'liq til birliklarining mavzu doirasi asosida tematik guruhlariga ajratishgan. Ilmiy tahlilga asosan rus tilidagi mavjud irim-sirim bilan bog'liq etnografizmlar quyidagi o'n ikki asosiy guruhlariga ajratilgan: Shuningdek, xitoy tilida mavjud irim-sirimlar tematik guruhlargan¹¹. Tadqiqot natijalari esa shuni ko'rsatdiki, ikki tildagi mavjud mavzu jihatdan o'xshash irim-sirimlar bo'lsa ham, ular madaniy maydonning madaniy kodlari orqali bir-biriga to'liq mos kelmaydi. Ularning lingvomadaniy olamini shakllanishida xalqning dunyoqarashi, shaxs va borliq orasidagi munosabatlari alohida ahamiyat kasb etadi shuning uchun mavzu va shaklning uyg'unligi mavjud bo'lsa, ham anglashilgan ma'no har xil bo'ladi. Barcha tillar kabi yapon tilida ham irim-sirimlar xos etnik tushunchalar tilning lisoniy jozibasi va xalq tafakkurini o'zida namoyon etadi. Shuning uchun yapon tiliga xos irim-sirimlar ham turli fan doiralariida o'rganilgan. Fuon Zan o'zining "Yaponlarning irim-sirimlari haqida tadqiqot" nomli ilmiy ishida irim-sirimlarning diniy aqidalardan farqi, tarixiy ahamiyati, etnografik xususiyatlari haqida fikr ilmiy qarashlarni o'rta qo'yadi. Fuon Zanning fikriga ko'ra "Irim-sirimlarning ilm-fan zamonida ham kundalik turmush tarzida yashab kelishining asosiy omili- ijtimoiy transformatsiya hisobalanadi. Farzand tug'ilishi bilan irim-sirimlar bilan bog'liq bilimga ega bo'lmaydi. Oila, ijtimoiy muhit orqali irim-sirimlar, turli etnografik bilimlarni egallaydi. Bu esa davrdan davrga, avloddan avlodga turli ijtimoiy-madaniy an'analar singari irim-sirimlarning saqlanib qolishiga zamin yaratadi¹²" Fuon Zan shuningdek ilmiy tadqiqotda irim-sirimlarning grammatik strukturasiga to'xtalib o'tib, irim-sirimlarning maxsus qoliplari va ularning semantik-sintaktik xususiyatlarni ham qisman tahlil etadi. Fuon Zanning ilmiy tadqiqot ishida irim-sirimlar madaniyatshunoslik sohasining predmeti sifatida tahlil

POLAND

POLAND

etilgan. Shuningdek yapon tadqiqotchilaridan biri Kotani Midori o'zining "Yaponlarning o'lim bilan bog'liq irim-sirimlar va diniy harakatlar"¹⁴ nomli tadqiqot ishida 20 yoshdan 84 yoshgacha bo'lgan erkak va ayollar o'rtasida anketa so'rovnomasini o'tkazgan. Natijaga ko'ra yapon xalqining juda ko'p qismi o'lim bilan bog'liq irim-sirimlarga ishonch bildirganligini qayd etib, irim-sirimlarning bugungi zamonaviy davrda sotsiologik ahamiyati haqida fikr yuritadi. B.A.Ritrego o'zining "Yaponiyadagi mashhur xurofiy ishonchlar" nomli tadqiqot ishida yapon tilidagi mavjud irim-sirimlar haqida atroflicha fikr yuritadi. Ilmiy ishning ahamiyati shundaki, unda yapon tilida mavjud irim-sirimlarning madaniy omillari, diniy e'tiqod bilan bog'liqlik xususiyatlari, irim-sirimlar bilan bog'liq til birliklari va etnografik harakatlarni kelib chiqish etimologiyasi atroflicha tahlil etilgan. Shuningdek, yapon tilidagi mavjud irim-sirimlar bilan bog'liq etnik tushunchalar mavzu doirasi asosida guruhlariga ajratilgan va bugungi zamonaviy Yaponiyada ular qanday ahamiyatga ega ekanligi so'rovnoma orqali aniqlangan. Shu bilan bir qatorda o'zbek tilshunosligida ham irim-sirimlar bilan bog'liq til birliklari etnolingvistikaning tadqiqot obyekti sifatida o'rganilgan. Irim-sirimlar bilan bog'liq til birliklari leksik etnografizmlar qatorida tahlil etilgan.

Lingvomadaniy atamalarning yangi lug'ati yaratilgan. Uning vazifasi madaniy tilshunoslikning asosiy tushunchalarini o'rganishdir. Har birida oldindan

tez-tez uchraydigan tushunchalarning tizimlashtirilgan tavsifi keltirilgan, nafaqat olimlar tomonidan lingvistikani aniq tahlil qilishda foydalaniladi, balki materiallar qoida tariqasida, ularning bir yoki boshqa talqinini olish madaniy tilshunoslik aspektidagi kontsepsiya hisoblanadi. Ya'ni atamalarga aylanib: madaniy munosabat, madaniy ma'no, madaniy lingvistik o'ziga xoslik, madaniyatning konseptual sohasi, lingvokonsept soha va boshqalar:

Leksikografik maqola har xil tavsif turlarini o'z ichiga oladi, asosiy tushunchalar:

- 1) atamaning nomlanishi (so'z yoki ibora) ko'rsatilgan variantlar;
- 2) tarjima berilgan yoki atama ma'nosining ta'rifi berilgan;
- 3) ilmiy kontsepsiya bo'lgan ilmiy ishlardan iqtiboslar aniqlandi;
- 4) ilmiy ishlardan misollar keltirilgan, ular tasvirlangan lingvokulturologik tahlil jarayonida termin so'zining o'ziga xos til materiali;

5) tavsifida qo'shimcha mavjud bo'lgan atamalar etimologiyasi haqida batafsil ma'lumot.

Bu erda tavsiya etilgan sxema ushbu ilmiy muammolarga bog'liq, Lug'atni yaratishda usul va yondashuvlarni belgilab bergan. Ushbu vazifalar quyidagilar:

- ✓ so'z yoki so'z birikmasi bilan atamani belgilash va ushbu so'zning leksik va grammatik variantlarini ko'rsatish;
- ✓ atamani konseptual komponent sifatida izohlash yangi ilmiy bilim sohasi -madaniy tilshunoslik, yilda uning maqsadlariga muvofiqligi;
- ✓ ushbu atamaning mazmunini ilmiy birlik sifatida ko'rsatish.

Bunday lug'at yaratishda ilmiy tushunchalarni konseptual tahlil qilish, bizga atamaning aniq va qat'iy ta'rifini yaratishga imkon beradi, bir atama semantikasini boshqasidan ajratish. Tadqiqot nazariy jihatidan terminologiyani o'rganadigan madaniy tilshunoslik bo'yicha empirik matnlarni o'rganadi. Shuningdek, madaniy so'z ta'rifi, bu tarjimalar o'rtasidagi bog'liqlik haqida tushuncha berishga imkon beradi.

XULOSA:

Birinchidan, irim-sirimlar bilan bog'liq til birliklari orqali xalq madaniyatining ma'lum belgilari namoyon bo'ladi. Bunday til birliklarida madaniy konnotatsiya, madaniy konseptlar assossatsiyasi, madaniy makon omillari yaqqol namoyon bo'ladi;

Ikkinchidan, irim-sirimlar bilan bog'liq til birliklarining leksik tahlilida so'zning mazmuniy munosabatlari alohida ahamiyat kasb etadi;

Uchinchidan, irim-sirimlar bilan bog'liq ilmiy izlanishlarga bag'ishlangan tadqiqotlarda qiyosiy usulda tahlil etish xalqlarning madaniy kodini ifoda etish bilan bir qatorda, so'zlarning madaniy konseptual assossatsiyasining o'ziga xos semiotik bog'lanishini ko'rsatib beradi. Shuning uchun irim-sirimlar bilan bog'liq til birliklarining lingvomadaniy tahlil qilish orqali tilning o'ziga xos xususiyatlarini tahlil etish dolzarb masala hisoblanadi.

References:

1. Day, L., & Maltby, J. (2003). Belief in good luck and psychological well-being: The mediating role of optimism and irrational beliefs. *The Journal of Psychology*
2. Lysann Damisch(2008) "Keep your fingers crossed. The influence of superstition on subsequent task performance and mediating mechanism

POLAND

CURRENT APPROACHES AND NEW RESEARCH IN MODERN SCIENCES

International scientific-online conference

POLAND

3. Harry Collis(1998) "101 American superstitions: understanding language and culture through superstitions" February 9,1998.McGraw-Hill Education ISBN-10.
4. L.Boyko (2020) Signs and superstitions across cultures: Russian, English, and French linguocultural traditions. European Proceedings of Social and Behavioural Sciences EpSBS www.europeanproceedings.com e-ISSN: 2357-1330
5. Mirzayev.N. O'zbek tili entografizmlarining izohli lug'ati.Toshkent -Fan 1991

